

Світлана Ситняківська

РЕМІСНИЧА ОСВІТА В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Науковою основою історико-педагогічних праць за будь-якою проблемою прийнято вважати історіографію. Вона дає змогу ґрунтовно вивчити теоретичне підґрунтя та наукову новизну дослідження, встановити взаємозв'язки окремих аспектів досліджуваної проблеми. Загалом, під історіографією розуміють аналіз досліджень певного хронологічного періоду із заданого питання [15]. Тому, виходячи з наведеного тлумачення, проведемо узагальнення історіографічних надбань досліджуваної проблеми становлення та розвитку ремісничої освіти в Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. Аналіз науково-педагогічних праць за даною тематикою дає підстави стверджувати, що нині відсутні історико-педагогічні праці, де було б системно і в повній мірі проаналізовано процес становлення та розвитку ремісничої освіти в Україні в період другої половини ХІХ – початку ХХ століття в цілому та історіографію даної проблеми зокрема.

Слід зазначити, що історіографія окресленої проблеми базується на роботах, перші з яких з'явилися лише в кінці ХІХ століття і стосувалися ремісничої освіти Російської імперії, а роботи даного спрямування стосовно України з'явилися взагалі лише зі становленням української держави – в кінці ХХ століття. З цих причин проаналізовані за даною проблемою наукові джерела поділені: за сферою наукового пошуку, за функціонально-смісловим навантаженням та за хронологічним критерієм. Такий підхід до класифікації джерел, на нашу думку, може забезпечити максимальну об'єктивність наукового пошуку та адекватність відтворення реалій з використанням найбільш ефективних щодо зазначеної проблеми методів дослідження: аналізу, синтезу, порівняння, абстрагування, ідеалізації, а також історико-генетичного, історико-системного та історико-порівняльного.

Зупинимось більш детально на деяких визначних наукових працях, що в тій чи іншій мірі дають висвітлення зазначеної проблеми, чи її окремих аспектів. Загалом, джерельна база дослідження охоплює значний масив історичних джерел та наукових праць науковців кінця ХІХ століття та сучасних дослідників. Так, перші спроби наукового опрацювання проблеми становлення та розвитку ремісничої освіти у змісто-

вому аспекті належать І.О. Анопову («Досвід систематичного огляду матеріалів до вивчення сучасного стану середньої і нижчої технічної освіти в Росії», 1889 р.), О.Г. Неболсіну («Шкільне навчання неповнолітніх робітників на фабриках та заводах», 1895 р.), І.М. Максіну («Нарис розвитку промислової освіти», 1909 р.) та ін., в яких висвітлювалися питання підготовки кадрів для певних галузей промисловості та узагальнювався досвід, накопичений професійно-технічними навчальними закладами за період їх існування.

До перших досліджень, присвячених історії розвитку ремісничої освіти, слід також віднести роботу С.В. Рождественського «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти 1802–1902 рр.», в якій подано офіційне тлумачення історичного розвитку системи освіти в Російській імперії, в тому числі й професійної. Автором зазначеної роботи проаналізовано документи, які дозволяють висвітлити історію розвитку окремих навчальних закладів, запровадження освітніх реформ, проаналізувати їх деякі кількісні показники [49]. Згодом у працях І. Анопова, Є. Андреева, І. Миклашевського, В. Миропольського, І. Стебута, О. Неболсіна проблема розвитку ремісничої освіти знайшла більш глибоке висвітлення [1; 2; 23; 38; 56]. У них розвивається ідея переваги стаціонарної підготовки робочих кадрів, необхідності розширення мережі професійно-технічних навчальних закладів в Російській імперії, частиною якої була територія України. Усі вищезгадані роботи обмежуються вивченням проблеми підготовки робочих кадрів для промислових центральних районів Російської імперії, однак територія України у всіх цих роботах навіть не згадується, не дивлячись на те, що ремісничі навчальні заклади регіону на той час уже накопичили певний педагогічний досвід. Не залишили спеціальних досліджень щодо питань розвитку ремісничої освіти в регіоні і дореволюційні дослідники.

Значну частину історичних матеріалів з проблеми дослідження знайдено в монографіях та наукових статтях другої половини ХХ століття: О.М. Веселова [12], Е.Д. Дніпрова [17, с. 113–117; 19, с. 60–64], М.М. Кузьміна [29, с. 156–160; 31, с. 187–217], О.А. Образцової [40, с. 106–119], Ф.Г. Паначіна [44, с. 84–88], К. Садвакасової [52;

53] та ін.

У радянський період проблема розвитку досліджуваного явища розглядалася в межах загального історико-педагогічного аналізу системи освіти. Тому найбільш детальні відомості про історію ремісничих навчальних закладів знаходимо в монографіях з історії педагогіки та статтях В.Ю. Гессена, С.С. Дмитрієва, М.О. Константинова, М.М. Кузьміна, Н.В. Чехова та ін. Окремі аспекти розвитку ремісничої освіти розглянуті в дослідженнях з історії СРСР, робочого класу, промислово-технічного розвитку дореволюційної України [3; 7, с. 13–14; 8; 11; 12; 14; 18; 31].

На особливу увагу із зазначеної проблеми заслуговує робота радянського періоду О.М. Веселова «Низшее профессионально-техническое образование в РСФСР». Автор, використовуючи значний статистичний матеріал, вперше в радянській історичній науці проаналізував складний шлях становлення професійно-технічної (у тому числі й ремісничої) освіти [11; 12]. Історія розвитку нижчих професійних шкіл, до яких належали й ремісничі навчальні заклади, стала предметом дослідження М.М. Кузьміна [30].

У дисертаційних дослідженнях останнього десятиліття знайшли висвітлення лише окремі аспекти досліджуваної проблеми. Так, наприклад, управління підготовкою робітничих кадрів в Україні в останній третині XIX–XX ст. стало предметом наукового аналізу І.Л. Лікарчука [32]; історія художньої освіти на Поділлі в кінці XIX – на початку XX століття – О.І. Попика [48]; аналіз особливостей мистецької освіти в Україні (середина XIX – середина XX століття) – Р.Т. Шмагала [63]; історичний розвиток підготовки робітничих кадрів в організаційно-технічному аспекті – М.І. Бахтіна [41]; розвиток ремісничої освіти в контексті її благодійної підтримки підприємцями, купцями та професійними об'єднаннями – Т.М. Ніколаєвої [39]. О.В. Малишев досліджує історію кустарної промисловості та пов'язану з нею систему професійно-ремісничої освіти у Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XX століття, розглядає розвиток кустарної промисловості Харківського регіону на основі визначення комплексу регіональних особливостей її еволюції та специфіки розвитку професійно-ремісничої освіти, що її забезпечувала, у Харківській губернії [36].

Деякі відомості про становлення ремісничої освіти в Україні досліджуваного періоду подано в дисертаційному дослідженні Т. І. Малєєвої «Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки» [35]. Автор розглядає традиційні народні ремесла як джерело розвитку ремісництва в Україні на прикладі Полтавської губернії, співвідносячи їх з

розвитком земських ремісничих навчальних закладів.

Загалом, усі наукові джерела із зазначеної проблеми **за галуззю наукового пошуку** пропонується поділити на такі підгрупи:

1. *Роботи з історії народної освіти*, завдяки вивченню яких стало можливим представити загальний історичний фон становлення та розвитку ремісничої освіти в Україні в XIX – на початку XX століття. До таких відносяться як праці **монографічного** характеру (І. Богданов, Ш. Ганелін, М. Грищенко, І. Добрянський, Е. Дніпров, С. Єгоров, М. Константинов, В. Кравець, М. Левківський, Л. Медвідь, Ф. Паначин, В. Постолатій, С. Сірополко, С. Струмінський, Б. Тебієв) [8; 13; 25; 28; 37; 42], так і **наукові статті** різного часу видання (Л. Березівська, М. Дмитрієнко, Е. Дніпров, І. Зайченко, О. Ясь) [16, с. 37–44; 17, с. 113–117; 22, с. 80–90] та **хрестоматійно-довідникові** роботи (антології, хрестоматії, словники тощо) [3; 57; 60; 61].

2. *Наукові праці, що представляють класичні педагогічні теорії*, в яких викладено сутність наукових підходів до проблеми професійної підготовки ремісників у досліджуваній період. На ці джерела нами зверталася особлива увага (п. 1.2), оскільки вони дали можливість виявити певні закономірності, тенденції та чинники, що вплинули на розвиток ремісничої освіти досліджуваного періоду. До вивчених нами робіт відносяться, насамперед, праці Я. Коменського [24], Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці [33; 46; 51]. Окрім того, в ході дослідження нами використано праці відомих вітчизняних педагогів, просвітителів, учених – О. Духновича, Т. Лубенця, С. Русової, Г. Сковороди, К. Ушинського, Я. Чепіги [34; 55; 58; 59; 62, с. 4–7].

3. *Роботи з теорії і практики професійної і професійно-технічної освіти*, в яких узагальнено досвід підготовки професійних кадрів різної кваліфікації й галузей знань, в тому числі й робітничих професій. Вивчення цієї категорії наукових праць дало можливість представити наукове тло розвитку професійної освіти на всіх її рівнях, в тому числі й на нижчому; зрозуміти сутність та специфіку психолого-педагогічних технологій професійної підготовки майбутніх фахівців з точки зору сучасної науки; виявити закономірності та суперечності взаємозалежностей між соціальним замовленням суспільства на підготовку кадрів певної кваліфікації та наявними у системі освіти ресурсами для його виконання. До цієї групи робіт відносяться праці Є. Барбіної, С. Батишева, М. Бахтіна, Н. Ничкало, В. Паламарчука, П. Перепелиці, С. Рудаківської [5, с. 72; 7, с. 13–14; 43, с. 52–62; 45, с. 120–122].

4. *Наукові праці, в яких проаналізовано історію соціально-економічного розвитку Російської ім-*

перії загалом та підросійської і радянської України, зокрема, а саме – розвиток підприємництва, промисловості, сільського господарства. Вивчення цих робіт дало можливість встановити взаємозв'язок та взаємозалежність між рівнем розвитку ремісничої освіти та загальним соціально-економічним статусом регіонів та всієї території України в досліджуваний період. Важливе значення для історіографії нашого дослідження в цьому контексті мали роботи М. Барішнікова, О. Боханова, О. Вдовіна, В. Виноградова, Ю. Воробйова, І. Гладкова, Е. Днепров, В. Дробижєва, В. Єжова, Е. Єрмакової, Н. Кавалерової, Т. Лазанської, О. Митрофанова, Г. Трухана, С. Хромова [6; 9; 10; 19, с. 60–64; 20; 21, с. 74–86].

5. *Роботи з історії професійної освіти*, структурним компонентом якої в XIX – на початку XX століття стала й реміснича освіта в Україні. У цих дослідженнях розкрито специфіку становлення та розвитку професійно-технічної освіти в регіональному та спеціально-професійному контекстах; подано широкий краєзнавчий матеріал; узагальнено статистичні та архівні матеріали щодо розвитку професійно-технічної освіти на різних етапах її становлення, в тому числі й у XIX – на початку XX ст. Сюди ми віднесли роботи Т. Амінова, А. Базанова, С. Батишева, О. Веселова, Н. Калініченко, М. Кузьміна, Є. Косовського, І. Лікарчук, О. Луценко, Т. Ніколаєвої, О. Піскунова, В. Ткаченка, Є. Чугунова, О. Малишева [4, с. 175–178; 11; 12; 32; 36; 39; 47].

6. *Роботи з історії ремісництва*, до яких відносимо також праці з історії розвитку народних ремесел, мистецьких промислів тощо. До таких, насамперед, відносяться дисертаційні роботи та монографії, а також статті в наукових виданнях різного часу А. Балкіної, Л. Додонової, М. Золотової, М. Корфа, Л. Кошмана, Л. Липкович, Т. Малєєвої, О. Попик, Г. Рослякової, О. Удод, Р. Шмагалю та ін. [26, с. 15–18; 27, с. 18–32; 35; 48; 50, с. 149–157].

На особливу увагу в контексті проблематики нашого дослідження заслуговують роботи Н. Кузьміна, в яких науковець подає системну характеристику розвитку професійно-технічної освіти в Російській імперії протягом тривалого історичного періоду – з початку XIX до середини XX століття [29, с. 187–217; 30; 31, с. 156–160].

За функціонально-смысловими характеристиками проаналізовані в ході дослідження наукові роботи та інші джерела, пропонуємо представити за такою класифікацією:

1) **нормативно-правові документи**, у яких безпосередньо чи опосередковано викладено проблеми розвитку ремісничої освіти в досліджуваний період, до яких, насамперед, відносимо циркуляри Міністерства народної освіти Ро-

сійської імперії; циркуляри по управлінню навчальними округами; статuti й положення про навчальні заклади, насамперед, про ремісничі училища;

2) **архівні джерела**, у яких подано автентичний матеріал щодо стану професійної підготовки робітників у ремісничих училищах різних регіонів України. У ході дослідження проаналізовано архівні фонди *Центрального державного історичного архіву України і м. Києві* (ф. 707 – Канцелярія попечителя Київського учбового округу (Управління Київського учбового округу); ф. 442 – Канцелярія Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора; ф. 574 – Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії; ф. 575 – Канцелярія окружного фабричного інспектора Київського округу; ф. 1475 – Родовий фонд Галаганів); *Житомирського обласного державного архіву* (ф. 70 – Канцелярія Волинського губернатора; ф. 71 – Дирекція Народних училищ Волинської губернії; ф. 183 – Волинська губернська земська управа; ф. 327 – Житомирський поліцмейстер; ф. 395 – Волинська губернська єврейська училищна комісія; ф. 397 – Житомирське 2-класне єврейське училище), *Харківського обласного державного архіву* (ф. 665 – Канцелярія попечителя Харківського учбового округу; ф. 304 – Харківська губернська земська управа; ф. 1191 – Канцелярія тимчасового Харківського генерал-губернатора; ф. 922 – Канцелярія старшого фабричного інспектора Харківської губернії; ф. 983 – Харківське середнє сільськогосподарське училище, ст. Лозовеньки Харківської губернії), *Одеського обласного державного архіву* (ф. 1 – Управління Новоросійського Бессарабського генерал-губернатора; 2 – Канцелярія Одеського Градоначальника; 4 – Одеська міська Дума; 5 – Управління тимчасового Одеського генерал-губернатора; 7 – Управління головного начальника поселень Херсонської губернії; 16 – Одеська міська управа; 22 – Товариство сільського господарства Південної Росії; 37 – Херсонська духовна консисторія; 42 – Канцелярія попечителя Одеського навчального округу; 43 – Одеська дирекція народних училищ; 49 – Одеське міське ремісничє училище канцелярії попечителя Одеського навчального округу; 105 – Одеське училище торгівельного мореплавства; 108 – Одеське ремісничє училище товариства «Праця»; 333 – Одеський відділ російського технічного товариства; 680 – Правління товариства «Праця» для розповсюдження ремісничих знань між євреями в місті Одесі (1864–1920 рр.); *Чернігівського обласного державного архіву* (ф. 229 – дирекція училищ Чернігівської губернії; ф. 230 – Чернігівська землеробно-виправна колонія для неповнолітніх); *Херсонського обласного державного архіву* (ф. 310 – Дирекція народних училищ Херсонської губернії); Миколаївського обласного державного архі-

ву (ф. 133, 134, 135, 137, 138 – Нижчі та середні училища, ремісничі училища, школи, класи); *Полтавського обласного державного архіву* (ф. 851 – Пирятинська сільська навчально-ремісничка майстерня).

3) інші **наративні** джерела, насамперед:

– статті в періодичних виданнях кінця XIX – початку XX ст., в яких стали з'являтися наукові праці з проблем становлення та розвитку професійної освіти, в тому числі й ремісничої. До таких віднесено роботи О. Неболсіна, М. Песковського, Ф. Подоби, С. Рождественського, І. Стебута, В. Чарнолуського, Н. Чехова та ін.

– монографії з історико-педагогічних та історичних проблем, а саме роботи: В. Кравця, М. Левківського, Л. Медвідь, Н. Сейко, С. Сірополка та ін.

– дисертаційні дослідження останніх десятиліть, присвячені окремим аспектам розвитку професійно-технічної освіти в Україні та за кордоном: Т. Малєєвої, О. Малишева, А. Нарадька, Т. Ніколаєвої, О. Попик та ін.

За хронологічним критерієм вивчені і використані в дослідженні наукові джерела поділяємо на такі, що відносяться до кінця XIX – початку XX століття (М. Лисковського, Є. Максимова, І. Максина, Ф. Подоби, С. Рождественського, І. Стебута, В. Чарнолуського, Н. Чехова та ін.); роботи науковців XX ст., переважно радянських (І. Богданова, С. Батишева, О. Веселова, Є. Косовського, М. Кузьміна, О. Неболсіна, Н. Чехова та ін.); наукові дослідження останнього десятиліття, в яких проблема розвитку професійної освіти розглядається з більшою мірою історичної об'єктивності, незаангажованості щодо ідеологічної та політичної орієнтації. Серед таких робіт варто назвати дисертаційні дослідження Т. Малєєвої, О. Малишева, А. Нарадька, Т. Ніколаєвої, О. Попик та ін.

Таким чином, слід зазначити, що вивчена нами у ході дослідження джерельна база є багатоконтактним утворенням, аналіз якого дає можливість подати проблему дослідження в її неперервності, наступності і взаємозалежності структурних компонентів. Наукові джерела, проаналізовані у ході вивчення проблеми, надають достатній статистичний та фактологічний матеріал для формулювання належних висновків щодо становлення та розвитку ремісничої освіти в Україні протягом XIX – початку XX століття.

Крім того, історіографічний огляд проблеми розвитку ремісничої освіти дозволяє стверджувати, що розглянута нами тема знайшла певне відображення в історичній та педагогічній науці. Разом з тим, в існуючих джерелах за даною тематикою не у повному обсязі висвітлені як загальні проблеми становлення та розвитку ремісничих навчальних закладів на території підро-

сійської України, так і регіональні особливості їх розвитку. Відсутність узагальнюючої роботи, яка б синтезувала проблему історії розвитку ремісничої освіти на території України – регіону значного економічного потенціалу – ускладнює відтворення загальної канви історичного процесу, розробленні єдиної концепції розвитку регіональної системи початкової професійно-технічної освіти на сучасному етапі, що спонукало до написання монографічної роботи «Ремісничка освіта в Україні (друга половина XIX – початок XX століття)» [54]. У монографії на основі архівних та опублікованих джерел подано системний аналіз розвитку ремісничої освіти в Україні у другій половині XIX – на початку XX століття як компонента загальної системи освіти України; окреслено головні етапи, тенденції та чинники, що визначали розвиток ремісничої освіти в Україні у досліджуваній період; визначено сутність феномену ремісничої освіти в класичних європейських педагогічних теоріях; визначено змістові та організаційні характеристики діяльності ремісничих навчальних закладів у досліджуваній період.

Слід зазначити, що проведене дослідження не претендує на висвітлення усіх аспектів проблеми розвитку ремісничої освіти в Україні у зазначений період. На нашу думку, подальшої розробки потребує розгляд участі різних етнічних громад України в становленні та розвитку ремісничої освіти в Україні у XIX – на початку XX ст.; аналіз навчально-методичного забезпечення діяльності ремісничих навчальних закладів; роль і значення громадської та приватної ініціативи у створенні та діяльності професійно-технічної освіти в Україні протягом другої половини XIX – початку XX століття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Е. Школьное дело в России / Е. Андреев. – СПб, 1882. – 197 с.
2. Анопов И. А. Опыт систематического обзора материалов к изучению современного состояния среднего и низшего технического и ремесленного образования / И. А. Анопов. – СПб., 1889. – 123 с.
3. Антология педагогической мысли России второй половины XIX – начала XX в. / [вступ. ст. и сост. П. А. Лебедева]. – М. : Педагогика, 1990. – 603 с.
4. Базанов А. И. Роль интеллигенции в просвещении рабочих Верхнего Поволжья в конце XIX – начале XX веков / А. И. Базанов, Е. А. Чугунов // Нравственный императив интеллигенции : прошлое, настоящее, будущее : междунар. конф., 3–5 окт. 1998 г. : тезисы докл. – Иваново, 1998. – С. 175–178.
5. Барбіна Є. Професійна майстерність учи-

- теля в історії педагогічної думки / Є. Барбіна // Рідна школа. – 1998. – № 2. – С. 72.
6. Барышников М. Н. Политика и предпринимательство в России / М. Н. Барышников. – СПб. : Нестор, 1997. – 233 с.
  7. Батышев С. Я. О всеобщем профессиональном образовании / С. Я. Батышев // Советская педагогика. – 1991. – № 3. – С. 13–14.
  8. Богданов И. М. Грамотность и образование в дореволюционной России и в СССР / И. М. Богданов. – М. : Статистика, 1964. – 196 с.
  9. Боханов А. Н. Крупная буржуазия России (конец XIX – 1914 г.) / А. Н. Боханов. – М. : Наука, 1992. – 260 с.
  10. Вдовин А. И. Рост рабочего класса СССР. 1917–1940 гг. / А. И. Вдовин, В. З. Дробижев. – М. : Мысль, 1982. – 264 с.
  11. Веселов А. Н. Общественная и частная инициатива в развитии профессионально-технического образования в дореволюционной России. Научные труды : в 60 т. / А. Н. Веселов. – Курск, 1976. – Т. 51 : Профессионально-техническое образование и трудовое воспитание учащихся. – 1976. – 323 с.
  12. Веселов А. Н. Среднее профессионально-техническое образование в СССР : очерки по истории среднего и низшего профтехобразования / А. Н. Веселов. – М., 1961. – 435 с.
  13. Ганелин Ш. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX в. / Ш. Ганелин. – Л.–М., 1950. – 276 с.
  14. Гессен В. Ю. Труд детей и подростков в фабрично-заводской революции / В. Ю. Гессен. – М.–Л., 1927. – 323 с.
  15. Гупан М. Н. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К.: «А.П.Н.», 2002. – 224 с.
  16. Дмитрієнко М. Добродійність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність / М. Дмитрієнко, О. Ясь // Розбудова держави. – 1994. – № 6. – С. 37–44.
  17. Днепров Э. Д. Школа в России во второй половине XIX века / Э. Д. Днепров // Советская педагогика. – 1975. – № 9. – С. 113–117.
  18. Днепров Э. Д. Самодержавие и народное образование в пореформенной России : школа и педагогическая мысль России периода двух буржуазно-демократических революций / Э. Д. Днепров. – М., 1984. – 367 с.
  19. Днепров Э. Д. Социальный состав учащихся русской школы во второй половине XIX в. / Э. Д. Днепров // Советская педагогика. – 1976. – № 10. – С. 60–64.
  20. Ежов В. А. Рабочий класс СССР : социально-экономический очерк / В. А. Ежов. – Л. : Лениздат, 1974. – 271 с.
  21. Ермакова Э. В. История рабочего класса СССР на страницах исторической периодики (вторая половина 20-х – 30-е гг.) / Э. В. Ермакова // История СССР. – М., 1980. – № 2. – С. 74–86.
  22. Зайченко І. В. Деякі проблеми розвитку української національної школи в педагогічній спадщині С. Русової / І. В. Зайченко // Вісник Академії педагогічних наук України. – 1993. – № 1. – С. 80–90.
  23. Историко-статистический очерк общего и специального образования / [под. ред. А. Г. Неболсина]. – СПб., 1894. – 647 с.
  24. Каменский Я. А. Законы хорошо организованной школы : избранные сочинения : в 2 т. / Я. А. Каменский. – М., 1982. – Т. 2. – 1982. – 576 с.
  25. Константинов Н. А. Очерки по истории начального образования в России / Н. А. Константинов, В. Я. Струминский. – М., 1953. – 272 с.
  26. Корф Н. А. Педагогические ремесленные мастерские при элементарной школе / Н. А. Корф // Русская мысль. – 1883. – Кн. III. – С. 15–18.
  27. Корф Н. А. Сельскохозяйственное и ремесленное образование народа / Н. А. Корф // Весник Европы. – 1881. – № 3. – С. 18–32.
  28. Кравець В. П. Історія української школи і педагогіки. Курс лекцій : навч. посібник для студентів педагогічних навчальних закладів та університетів / В. П. Кравець. – Тернопіль, 1994. – 359 с.
  29. Кузьмин Н. Н. Некоторые вопросы профессионально-технического образования в Западной Сибири : конец XIX – нач. XX вв. / Н. Н. Кузьмин // Ученые записки. Курганский педагогический институт. – 1964. – Вып. 6. – С. 187–217.
  30. Кузьмин Н. Н. Низшее и среднее профессиональное образование в дореволюционной России / Н. Н. Кузьмин. – Челябинск : Южно-Уральское кн. изд-во, 1971. – 278 с.
  31. Кузьмин Н. Н. Развитие низшего и среднего профессионального образования / Н. Н. Кузьмин // Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Вторая половина XIX в. – М., 1976. – С. 156–160.
  32. Лікарчук І. Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні : педагогічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед.

- наук : спец **13.00.04** «Теорія і методика професійної освіти» / І. Л. Лікарчук. – К., **1999.** – **38** с.
33. Локк Д. Мысли о воспитании. Педагогическое наследие / [Я. А. Коменский, Д. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцци ; сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий]. – М. : Педагогика, **1989.** – **416** с.
  34. Лубенец Т. Г. Педагогические беседы / Т. Г. Лубенец. – СПб., **1910.** – **596** с.
  35. Малеева Т. І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з **1864** по **1914** роки : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. істор. наук : спец. **09.00.12** «Українознавство» / Т. І. Малеева. – К., **2002.** – **21** с.
  36. Малишев О. В. Розвиток кустарної промисловості в Харківській губернії у другій половині **XIX** – на початку **XX** ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. **07.00.01** «Історія України» / О. В. Малишев. – Харків, **2005.** – **17** с.
  37. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні : навч. пос. / Л. А. Медвідь. – К. : Вікар, **2003.** – **335** с.
  38. Миклашевский И. Н. Очерки из истории сельскохозяйственного образования в России / И. Н. Миклашевский. – СПб., **1893.** – **167** с.
  39. Ніколаєва Т. М. Внесок підприємців в освітньо-культурний розвиток України (остання третина **XIX** – початок **XX** століття) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня. канд. іст. наук : спец. **07.00.01** «Історія України» / Т. М. Ніколаєва. – Черкаси, **2005.** – **20** с.
  40. Образцова О. А. Социал-демократическая пропаганда в средних учебных заведениях в России в **1895–1904** гг. / О. А. Образцова // Советская педагогика. – **1987.** – № **6.** – С. **106–119.**
  41. Організаційно-технічні аспекти підготовки сучасних робітничих кадрів [Електронний ресурс] / М. І. Бахтін // Історія і сучасність. – Режим доступу : http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_59/Bahтин.pdf.
  42. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. Конец **XIX** – начало **XX** в. / [под ред. Э. Д. Днепров, С. Ф. Егорова, Ф. Г. Паначина, Б. К. Тебиева]. – М. : Педагогика, **1991.** – **448** с.
  43. Паламарчук В. Від творчої особистості до нових технологій навчання / В. Паламарчук, С. Рудаківська // Рідна школа. – **1998.** – № **2.** – С. **52–62.**
  44. Паначин Ф. Г. Учительство и учащая молодежь в революционном движении (конец **XIX** – нач. **XX** вв.) / Ф. Г. Паначин // Народное образование. – **1982.** – № **6.** – С. **84–88.**
  45. Перепелиця П. С. Підготовка дітей до майбутньої праці в системі диференційованого навчання / П. С. Перепелиця // Школа і підготовка учнівської молоді до життя та діяльності в умовах ринку : наук.-метод. зб. / редкол. : І. Ф. Прокопенко (гол. ред.), Н. Г. Ничкало (заст. гол. ред.), Н. А. Побірченко та ін. – Х., **1996.** – С. **120–122.**
  46. Песталоцци И. Г. О воспитании бедной сельской молодежи : педагогическое наследие / [Каменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци Й. Г.] ; сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий. – М. : Педагогика, **1989.** – **416** с.
  47. Пискунов А. И. Теория и практика трудовой школы в Германии. (До Веймарской республики) / А. И. Пискунов. – М., **1963.** – **232** с.
  48. Попик О. І. Розвиток художньої освіти на Поділлі в кінці **XIX** – на початку **XX** століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. **13.00.04** «Теорія і методика професійної освіти» / О. І. Попик. – К., **2003.** – **20** с.
  49. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (**1802–1902**) / С. В. Рождественский. – СПб. : Издание Министерства народного просвещения, **1902.** – **758** с.
  50. Рослякова А. И. Из истории женского профессионального образования / А. И. Рослякова // Российские женщины и европейская культура : матер. V конф., посвященной теории и истории женского движения, октябрь **2001** г. / [сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин]. – СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, **2001.** – С. **149–157.**
  51. Руссо Ж. Ж. Эмиль, или о воспитании : педагогическое наследие / [Коменский Я. А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоцци Й. Г.] ; сост. В. М. Кларин, А. Н. Джурицкий. – М. : Педагогика, **1989.** – **416** с.
  52. Садвакасова К. Развитие женского образования в Казахстане / К. Садвакасова. – Алма-Ата : Казахстан, **1969.** – **134** с.
  53. Садвакасова К. Развитие общего и профессионального образования на Урале / К. Садвакасова. – Пермь, **1981.** – **152** с.
  54. Ситняківська С. М. Ремісничча освіта в Україні (друга половина **XIX** – початок **XX** століття) : [монографія] / С. М. Ситняківська. – Житомир : Вид-во ЖДУ, **2009.** –

- 171 с.
55. Сковорода Г. С. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи / Г. С. Сковорода ; [упоряд., приміт. та вступ. ст. І. В. Іваньо]. – К. : Наукова думка, **1983**. – **544** с.
56. Стебут И. А. Сельскохозяйственное знание и сельскохозяйственное образование / И. А. Стебут // Сборник статей. – СПб. : [б. и.], **1889**. – С. **43–59**.
57. Українська педагогіка в персоналіях: навч. посібник : у 2 кн. Кн. 1 / [за ред. О. В. Сухомлинської]. – К. : Либідь, **2005**. – **624** с.
58. Ушинский К. Д. Собрание сочинений : [в 11 т.] / К. Д. Ушинский ; [редкол. : А. М. Егонин, Е. Н. Медынский, В. Я. Струминский]. – М.–Л. : АПН РСФСР, **1950**. – Т. **8**. – **1950**. – **575** с.
59. Ушинський К. Д. Праця в її психічному та виховному значенні : історія української школи та педагогіки / К. Д. Ушинський ; [Уклад. : О. О. Любар, за ред. акад. В. Г. Кременя]. – К. : Знання, **2005**. – **767** с.
60. Хрестоматія по історії зарубіжної педагогіки / [под ред. А. И. Пискунова]. – М. : Просвещение, **1981**. – **528** с.
61. Хрестоматія по історії педагогіки / [под ред. С. А. Каменева]. – М. : Наука, **1936**. – **463** с.
62. Чепіга Я. Ф. Проект української школи / Я. Ф. Чепіга // Світло. – **1913**. – Кн. IV. – С. 4–7.
63. Шмагалю Р. Т. Мистецька освіта в Україні середини ХІХ – середини ХХ століття : структурування, методологія, художні позиції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. **17.00.06** «Декоративне і прикладне мистецтво» / Р. Т. Шмагалю. – Львів, **2005**. – **20** с.